

Gerard Nienhuis

Religie als virus

God en Darwin sluiten elkaar niet uit, want net zoals kunst staat godsdienst buiten de wetenschap

De westerse cultuur kende een zekere consensus over de scheiding van wetenschap en religie. Toch gebruiken twee auteurs wetenschappelijke argumenten als bewijs dat God niet bestaat.

Wetenschap gaat over vragen waarop we antwoorden kunnen vinden. Religie raakt aan vragen waarover we uiteindelijk niets weten. Deze comfortabele werkspraak met bijbehorende taakverdeling wordt in ons land, weliswaar stilzwijgend, al geruime tijd in het algemeen gerespecteerd, met enkele beperkte incidenten waar beide elkaar raken als uitzondering.

De moderne natuurwetenschap heeft zich de laatste eeuwen ontwikkeld in een cultuur met een gemengde traditie. Met wortels in de klassieke oudheid, het jodendom en het christendom, kreeg het humanisme als seculiere variant toenemende invloed. Deze stromingen gaan vaak uitstekend samen, aangezien er brede overeenstemming is over de manier waarop samenleving en overheid met elkaar moeten omgaan. De scheiding tussen kerk en staat is in Europa vrijwel algemeen aanvaard, op grond waarvan de overheid een neutrale positie inneemt in zaken van religie en levensbeschouwing.

In de Verenigde Staten is deze scheiding in de constitutie verankerd. Niettemin verwijzen presidentiële toespraken en politieke campagnes vaak uitdrukkelijk naar God, soms in de vorm van een gemeend dan wel plichtmatig *God Bless You*, soms ook in de partijdige en daardoor hachelijker vorm van *God Bless America*. Islamitische landen kennen vaak geen scheiding tussen godsdienst en staat. Een bijzonder geval is Israël, dat zich als joodse staat presenteert. Het bijzondere ligt hierin dat het begrip 'joods' zowel een godsdienstige als een etnische betekenis heeft.

'VOLGENS DAWKINS IS DE VRAAG NAAR HET BESTAAN VAN GOD LANGS WETENSCHAPPELIJKE WEG TE BEANTWOORDEN.'

Naast de scheiding van kerk en staat kent de westerse cultuur een zekere consensus over de scheiding van wetenschap en religie. Waar de eerste scheiding moet worden bewaakt door de overheid, is de tweede een zaak van ieder die zich bezighoudt met wetenschap of religie, op zoek naar antwoorden op klemmende of boeiende vragen.

De scheiding tussen natuurwetenschap en religie werkt in twee richtingen. Religieuze argumenten hebben geen gezag als rechtvaardiging voor modellen of theorieën binnen de wetenschap. En wetenschap biedt op haar beurt geen methoden om antwoord te vinden op vragen over goed en kwaad, over bedoeling en zin, over wie het hoogste gezag ter wereld is. Maar ook op dit punt is de Amerikaanse situatie anders dan in de rest van de westerse wereld. In de Verenigde Staten streven actieve lobbygroepen ernaar om de creationistische visie van een in voltooide vorm geschapen wereld een plaats in het onderwijs te geven naast - of zelfs in plaats van - geologische en biologische inzichten over de ouderdom van de aarde en van het leven.

De laatste jaren lijkt de consensus over deze scheiding ook in ons land wat te verzwakken. Zo is het voor de groeiende groep moslims soms minder vanzelfsprekend dat binnen een wetenschappelijk debat alleen wetenschappelijke argumenten gelden. Hoewel kerken en religieuze leiders het wel uit hun hoofd laten om nieuwe wetenschappelijke inzichten af te wijzen, ligt dat anders bij mogelijke toepassingen, bijvoorbeeld van stamcelonderzoek in de gezondheidszorg, waarbij ethische afwegingen aan bod komen. En als het gaat om vragen over goed en kwaad zijn we allen gelijk en genieten wetenschappelijk geschoolden geen bijzonder gezag - hoewel het gebruik van wetenschappelijke argumenten als basis voor conclusies over levensbeschouwing en religie lijkt toe te nemen.

De lange tijd opgetrokken waterscheiding tussen religie en wetenschap begint in één richting dan ook weer lekken te vertonen. In zekere zin was de intelligent design-discussie daarvan al een voorbeeld. Die was gemotiveerd door de wens wetenschappelijke argumenten te vinden ter ondersteuning van het geloof in een God die handelend in de wereld aanwezig is - er zijn overigens weinig aanwijzingen dat die argumenten iemand van mening hebben doen veranderen.

Maar ook degenen die vormen van godsdienstig geloof bestrijden, zetten daartoe nu regelmatig wetenschappelijke argumenten in. Twee recente en nauw verwante boeken waarin dat gebeurt, zijn *The God Delusion* van evolutiebioloog Richard Dawkins en *Breaking the Spell* van filosoof Daniel Dennett. De argumentatie van Dawkins en Dennett is gericht tegen de hypothese dat God bestaat. Die hypothese vormt voor hen de basis van religie. Tegelijk zien ze die als een concurrent voor wetenschappelijke verklaringen van verschijnselen. Dawkins betoogt dat het geloof in God schadelijk is voor de individuele mens en voor de samenleving als geheel. Dennett pleit ervoor de oorsprong en ontwikkeling van godsdienst wetenschappelijk te onderzoeken, in de verwachting dat dan de mogelijke nadelige kanten ervan ontmaskerd worden. Beide auteurs doen dat op welsprekende en meeslepende wijze.

'ER IS MAAR ÉÉN GOD, EN DAT IS DE GOD WAAR IK NIET IN GELOOF.'

Net als voor sommige aanhangers van intelligent design is voor Dawkins de vraag naar het bestaan van God vatbaar voor wetenschappelijke argumentatie. Wel hebben zij daarbij geheel verschillende doelen. Waar de eersten sporen van goddelijk ontwerp met wetenschappelijke argumenten willen aantonen, meent Dawkins dat het mogelijk is langs wetenschappelijke weg aan te tonen dat God vrijwel zeker niet bestaat. Dat vereist natuurlijk wel een definitie van de God die niet bestaat. Voor Dawkins is God een bovenmenselijke en bovennatuurlijke intelligentie die het heelal ontworpen en gemaakt heeft. Andere, mildere of minder scherp omlinjende voorstellingen wijst hij af als misleidend, kennelijk volgens de gedachtegang 'er is maar één God, en dat is de God waar ik niet in geloof'.

De betekenis van het begrip 'bovennatuurlijk' beschouwt Dawkins daarbij als evident. Een groot deel van zijn argumentatie is een weergave van het darwinistische mechanisme van de evolutie van het leven en van de basiswetten van de natuurkunde die deze evolutie mogelijk maken. God is daarbij niet nodig, waarom zou hij dan nog de moeite nemen om te bestaan? Een zwaar argument is dat God extreem complex is, en een hoge mate van complexiteit houdt een hoge mate van onwaarschijnlijkheid in. Natuurlijk is de werkelijkheid ook complex, maar daarvoor kennen we inmiddels het neodarwinistische mechanisme van mutatie en natuurlijke selectie, dat gradueel toenemende complexiteit mogelijk maakt. Een definiërende eigenschap van God is echter dat hij juist *niet* is ontstaan.

Het centrale hoofdstuk, over 'waarom er vrijwel zeker geen God is', eindigt met zes hoofdargumenten. Opvallend is dat dit wetenschappelijke beginselen zijn, waarvan ik vermoed dat vrijwel iedereen met een wetenschappelijke achtergrond die zal aanvaarden. Maar bepaald niet iedereen zal daaruit de conclusies trekken die Dawkins als logisch dwingend beschouwt. Het neodarwinistische evolutieschema van toevallige ongerichte mutaties en natuurlijke selectie is voor hem een beslissende theorie als het gaat om geloof in God en religie in het algemeen. Het toont volgens hem aan dat het leven geen doel heeft, en onbedoeld is.

Dawkins bestrijdt uitgebreid het argument voor het bestaan van God dat veel in de natuur op een ontwerp duidt. Verder besteedt hij aandacht aan wat hij ziet als de absurditeit van belijdenisuitspraken zoals die in de christelijke traditie zijn ontstaan: de drie-eenheid, de maagdelijke geboorte en de veronderstelde goddelijkheid van Christus. Hij toont weinig belangstelling of geduld voor de historische context van deze termen, of voor de vraag welk probleem men daarmee probeerde te verhelderen. Dat laatste heeft hij overigens gemeen met degenen die dezelfde uitspraken als absolute waarheid opvatten.

Van theologie wil hij niets weten, op grond van de gedachte dat kennis van iets wat niet bestaat leeg is. Ik neem aan dat Dawkins wel beseft dat theologie als wetenschap niet God als studieobject heeft, maar een religieuze traditie. In zijn voorstelling bestaat een religieus geloof erin dat het verstand wordt uitgeschakeld en dat een aantal irrationele uitspraken als absoluut en onbetwifelbaar voor waar wordt gehouden, waarover geen discussie mogelijk is. Verder wijdt hij een hoofdstuk aan de evolutionaire oorsprong van religie, waarvoor hij als meest aannemelijke verklaring geeft dat het een schadelijk bijproduct is van een eigenschap met overlevingswaarde.

'GOD IS BIJ DE EVOLUTIE VAN HET LEVEN NIET NODIG, WAAROM ZOU HIJ DAN NOG DE MOEITE NEMEN OM TE BESTAAN?'

Een goede kandidaat voor deze nuttige eigenschap is volgens Dawkins de neiging van jonge kinderen om hun ouders en stamleiders onvoorwaardelijk te geloven. In het algemeen is dat een belangrijke voorwaarde om in een gevaarlijke wereld te overleven. Een nutteloze of zelfs schadelijke opvatting als religie kan gebruikmaken van deze situatie door mee te liften met het pakket aan opvattingen dat van generatie op generatie wordt overgedragen. Dawkins vergelijkt religie met een virus, dat door zich in een gastheer te nestelen zijn genen kan vermenigvuldigen, en door natuurlijke selectie overleeft, zonder de gastheer uit te roeien. Religie laat zich dus vergelijken met een verkoudheidsvirus: schadelijk, maar niet dodelijk, zodat het zijn eigen habitat, het geïnfecteerde brein van gelovigen, niet vernietigt.

Verder besteedt Dawkins een hoofdstuk aan de oorsprong van moraliteit (om aan te tonen dat religie daarop geen monopolie heeft), aan de bizarre harteloosheid in sommige Bijbelse verhalen, en aan de scheiding en haat die godsdienst vaak veroorzaakt heeft. Gezien zijn visie op religie als bron van louter kwaad is het dan begrijpelijk dat ook een hoofdstuk wordt gewijd aan het misbruik van kinderen door hen in een godsdienstig geloof op te voeden. Zijn eigen visie beschouwt hij blijkbaar als neutraal.

Zoals de lezer van Dawkins verwacht, is het boek helder geschreven. Wel is het wat aan de lange kant voor de boodschap van de auteur. Dat komt mede doordat hij bij voorbaat ingaat op vele mogelijke tegenwerpingen waar je als lezer vaak niet aan gedacht zou hebben. Ook zullen veel mensen die zelf bij een godsdienstige traditie betrokken zijn vast een groot aantal van zijn argumenten delen, zonder daaraan echter zijn conclusies te verbinden.

In Dawkins' ogen is een aanhanger van religie iemand die redelijke argumentatie afwijst en in absolute en tijdloze waarheden gelooft. Hij benadrukt de onsympathieke eigenschappen van de oudtestamentische God van Israël: een jaloerse en wraakzuchtige vrouwenhater die niet terugschrikt voor kindermoord en etnische zuiveringen. Een zekere negatieve selectiviteit kan hem daarbij niet ontzegd worden, waar

diezelfde God ons mensen oproept om de zwakken te beschermen, de vreemdeling gastvrij in de samenleving te ontvangen, en de armen op gezette tijden hun schulden kwijt te schelden, zodat ze een nieuw begin kunnen maken. Bovendien verwijt Dawkins christenen dat ze de Bijbel niet serieus nemen en alleen selectief daaruit gebruiken wat in hun kraam te pas komt. Gelukkig maar, zou je als argeloze lezer denken. Dawkins negeert dat juist de Bijbel vaak betoogt dat God altijd anders is dan de voorstellingen die mensen van hem maken.

Opmerkelijk is verder dat Dawkins niet aarzelt anderen van onoprechtheid te beschuldigen, ook degenen die hij als medestanders ziet. Zo schrijft Stephen J. Gould in zijn boek *Rocks of Ages* (1999) dat de natuurwetenschap niet kan uitmaken of God als opziener van de natuur bestaat. Gould bevestigt hiermee eenvoudig de breed aanvaarde waterscheiding tussen religie en natuurwetenschap. Dawkins schrijft daarover: 'I simply do not believe that Gould could possibly have meant much of what he wrote in *Rocks of Ages*.'

Ook drukt hij teleurstelling uit over het feit dat de natuurkundige Freeman Dyson de Templeton Prize (voor vooruitgang betreffende onderzoek of ontdekkingen op het gebied van spirituele werkelijkheden) aanvaardde en dat zijn toespraak bij die gelegenheid de indruk wekte dat hij als een van de grote natuurkundigen religie niet categorisch afwees. Het spreekt voor Dawkins vanzelf dat Dyson dat wel had gedaan als hij naar zijn overtuiging gesproken had.

Over theologen is Dawkins' oordeel nog scherper, zeker als ze bij hem de indruk wekken zich met wazige definities immuun te maken voor rationele tegenwerpingen. Hij wenst exacte en op wetenschappelijke leest gestoelde definities van religieuze begrippen. Toch vergoelijkt hij de oneerlijkheid van theologen als mogelijk onbewust op grond van het feit dat ze alle moeite doen om zichzelf voor de gek te houden voordat ze anderen misleiden. Wie van hen niet slecht is, is tenminste dom, zo klinkt in zijn betoog door. Dit soort uitlatingen doet afbreuk aan de bedoeling van het boek, want het ondermijnt in feite zijn oproep. Het heeft immers geen zin een debat aan te gaan met iemand die jouw uitspraken niet serieus neemt.

'RELIGIE IS EEN SCHADELIJK BIJPRODUCT VAN EEN EIGENSCHAP MET OVERLEVINGSWAARDE.

In het algemeen beschouwt Dawkins zijn eigen visie als evident superieur aan die van zijn tegenstanders. Zijn grondtoon is steeds dat de wetenschappelijk geschoolden met affiniteit voor religie beter hadden moeten weten en dat andere gelovigen zich hebben laten misleiden door een tekort aan opleiding en intelligentie. Je zou dan verwachten dat Dawkins in elk geval besef heeft van de beperkingen van het menselijke begripsvermogen in het algemeen en daarmee ook inziet dat zelfs voor iemand met zijn intelligentie de werkelijkheid misschien groter is dan zijn verstand. Maar van dat besef is in het boek niet veel te bespeuren.

Dat roept de vraag op wie hij eigenlijk met zijn missie wil bereiken. Dawkins schrijft over de hoofden heen van degenen die hij wil bekeren, maar die hij niet echt persoonlijk lijkt te kennen. Hij meent dat wonderverhalen voor de meeste gelovigen een belangrijke grond zijn voor hun geloof, terwijl die verhalen per definitie in strijd zijn met de wetenschap. Het omgekeerde is echter waar: wonderverhalen (in deze zin) zijn eerder een reden om het geloof ongeloofwaardig te maken.

De evolutietheorie heeft het volgens Dawkins intellectueel mogelijk gemaakt een atheïst te zijn. Blijkbaar was dat tweehonderd jaar geleden anders. Dit toont aan dat voor Dawkins de voortgang van de wetenschap directe consequenties heeft voor religieuze overtuigingen. Maar dat relativiseert tegelijk ook de geldigheid van overtuigingen in het algemeen. Een opvatting die nu redelijk is om te geloven, is dat in de toekomst misschien niet. Betekent dit dan ook dat Dawkins zijn huidige visie op religie over enige tijd misschien als niet langer houdbaar beschouwt?

Breaking the Spell van Daniel Dennett heeft als centraal thema de ontstaansgeschiedenis van religie. Uitgangspunt is een darwinistisch beeld van elke ontstaansgeschiedenis: van biologische soorten, maar ook van opvattingen en gedragingen. Elk gedrag dat ontstaan is, moet overleefd hebben. Meestal doordat het de overlevingskansen van een drager verhoogde. Of het werd gewaardeerd om zijn inherente schoonheid. Het proces kan natuurlijke selectie betreffen, zodat het door niemand is bedoeld. Maar het kan ook ontworpen zijn door een persoon die daarvan profiteerde. Dat geldt evenzeer in de biologie als daarbuiten. Vormen van muziek, taalstructuren en het gebruik van geld zijn even goede voorbeelden als de vorm van een snavel of de scherpte van ons gezichtsvermogen.

Dennett ontwerpt een aantal mogelijke scenario's voor het ontstaan van religie in het algemeen en de bekende godsdiensten in het bijzonder. Hij doet dat op creatieve en suggestieve wijze en onderstreept dat het slechts om prototheorieën gaat. De bedoeling lijkt vooral de lezer te prikkelen om op een evolutionistische wijze over religie te denken. Die evolutie kan genetisch zijn, maar ook cultureel. Zo moet duidelijk worden dat het waarheidsgehalte van een geloofsovertuiging grotendeels of geheel irrelevant is voor haar succes. En net als Dawkins betoogt Dennett dat een religie ook heel goed kan overleven als die schadelijk is voor haar dragers. Herhaaldelijk stelt hij dat religie tevens een positieve uitwerking kan hebben, al zegt dat uiteraard niets over haar waarheidsgehalte, en al zijn er waarschijnlijk ook andere manieren om diezelfde positieve uitwerking te bewerkstelligen.

Dennett verwacht veel positiefs van rationaliteit. Soms gaat dat wel erg ver. Een opmerkelijk citaat: 'It might be that the best that can be said of religion is that it helps some people achieve the level of citizenship and morality typically found in brights.' Ik kan dit moeilijk anders lezen dan dat naar Dennetts inzicht intelligentie en rationaliteit ook een hoger niveau van moraliteit en burgerschap inhouden. Voor de intellectueel minder bedeelden kan religie op zijn best een surrogaat daarvoor zijn. De eenvoudige gedachte dat intelligentie iemand met kwade bedoelingen juist gevaarlijker maakt, lijkt aan Dennett niet besteed. De term *brights* gebruikt hij regelmatig om intelligentie en een wetenschappelijke denkwijze aan te duiden, met de onmiskenbare implicatie dat aanhangers van een religie daarbuiten vallen.

'WETENSCHAPPELIJK GESCHOOLDEN MET AFFINITEIT VOOR RELIGIE HADDEN BETER MOETEN WETEN.'

Hoewel de centrale boodschap van Dennett en van Dawkins dezelfde is, benaderen beide boeken die op een andere manier. Waar Dawkins de lezer overlaadt met een opsomming van schadelijke en absurde aspecten van religie, houdt Dennett de mogelijkheid open dat religie ook vele positieve kanten heeft of heeft gehad, en dat verder onderzoek nodig is om de balans op te maken. Het onderkennen van de evolutionistische wortels van religie is volgens hem van belang om in elk geval de betovering te verbreken waarmee het verschijnsel is behept.

Dawkins verwijst uitgebreid naar het boek van Dennett. Er is dan ook een sterke gelijkenis. Beide auteurs geven wetenschappelijke argumenten voor het atheïsme. Zij wijzen er - waarschijnlijk terecht - op dat mensen die een bepaald godsdienstig geloof zeggen aan te hangen bij verder navragen vaak centrale opvattingen van dat geloof niet delen en eigenlijk sterk verwant zijn met een ongelovige. Dawkins spreekt daarover met een kennelijke minachting en beschouwt dat als hypocrisie, terwijl Dennett dit verschijnsel in neutralere termen beschrijft. Voor beide auteurs sluiten religie en wetenschap elkaar vrijwel uit. Ze lijken ervan uit te gaan dat een aanhanger van religie de evolutionaire beschrijving van de kosmos en het leven wel moet afwijzen, en dat iemand die de wetenschappelijke methode ernstig neemt tot de conclusie moet komen dat de natuur zonder bedoeling tot stand is gekomen.

Zowel Dawkins als Dennett beschouwt wetenschap als de betrouwbaarste bron van kennis en als het antwoord op alle zinvolle vragen. Ook zijn ze het erover eens dat historische processen langs wetenschappelijke weg ondubbelzinnig gereconstrueerd kunnen worden. Voor veel mensen is dat echter helemaal niet zo duidelijk. Net als religie heeft het menselijk vermogen tot wetenschap ongetwijfeld evolutionaire wortels. En net als bij religie is de norm daarbij de overlevingswaarde, niet de juistheid van de verkregen inzichten. Ons beeld van de werkelijkheid wordt beperkt door wat voor ons waarneembaar is. Als de mens bijvoorbeeld geen gezichtsvermogen had, zouden we het begrip 'kleur' niet kennen. Ook als onze kennis van de natuurkunde daar uiteindelijk niet onder geleden had, en als we ons al onze huidige kennis van elektromagnetische straling bij verschillende golflengten hadden eigen gemaakt, dan was het verband tussen de meetbare golflengte en de gewaarwording van kleur ons vreemd gebleven. Ons beeld van de wereld zou anders zijn geweest. Hetzelfde geldt voor alle zintuigen die we wel hadden kunnen hebben, maar nu eenmaal niet hebben.

Er is dan ook grond voor het besef dat de wereld groter en rijker is dan wij kunnen waarnemen en ons kunnen voorstellen. Dat geeft ruimte voor een wereld- en levensbeschouwing in de brede zin van het woord: als duiding van het leven, als een interpretatie van de wereld waarin zin en bedoeling kunnen worden ervaren waarvoor geen wetenschappelijk fundament geldt. Dat is een mogelijke basis van menselijke activiteiten naast de wetenschap, zoals religie en kunst.

'HET WAARHEIDSGEHALTE VAN EEN GELOOFSOVERTUIGING IS IRRELEVANT VOOR HAAR SUCCES.'

Dawkins en Dennett lijken te menen dat door religie af te wijzen ons wereldbeeld onmiddellijk helder en inzichtelijk is. In dat beeld van de wereld als niet méér dan een fysisch systeem valt voor hen alles op zijn plaats. Dat er misschien nog wel een vrijwel oneindige hoeveelheid universa aangenomen moet worden om de bijzondere eigenschappen van ons eigen heelal te verklaren, ziet Dawkins als een kleinigheid. Hoe een materieel object als onze hersenen intelligentie kan gaan vertonen en waarnemingen niet alleen registreert maar ook beleeft, en dat die ervaring vervolgens tot een inzicht kan leiden waarop het begrip 'waarheid' van toepassing is, voor hem is dat alles geen probleem. Het besef dat natuurwetenschap slechts één aspect van de werkelijkheid beschrijft, ontbreekt bij beide auteurs. Voor hen kent de reikwijdte van de natuurwetenschap geen grenzen.

Uiteindelijk is Dawkins sterk moraliserend. Hij maakt met veel nadruk duidelijk wat we in zijn ogen (niet) zouden moeten geloven. Hij spreekt zijn lezers aan als verantwoordelijke en zelfstandig denkende wezens, na eerst uitgelegd te hebben hoe het komt dat we dat niet zijn. Dat roept de vraag op of we als product van een evolutie die religie juist heeft voortgebracht wel in staat zijn onze religieuze verkoudheid af te leggen. Dennett is consequenter in zijn evolutionistische denktrant. Hij spreekt de lezers indirect aan, eenvoudig door ze een spiegel voor te houden waarin hij laat zien hoe we geworden zijn wat we zijn, inclusief onze overtuigingen. Als betoog tegen religie in het algemeen en godsdienst in het bijzonder, lijkt *Breaking the Spell* mij dan ook aanzienlijk effectiever dan *The God Delusion*.

Religie is onderdeel van een menselijke cultuur die voortdurend in ontwikkeling is. Daarin wordt de keuze voor een godsdienst bepaald door geheel andere factoren dan de uitkomst van een logische argumentatie. Religie is een uitdrukking van de zoektocht van de mens naar zijn wortels en zijn bestemming, en zoekt woorden voor wat niet gezien wordt, door de grote levensvragen te stellen. Veel mensen stuiten op die vragen, maar enige argwaan is geboden bij wie meent de antwoorden in handen te hebben. Diezelfde argwaan bekruipt me bij lezing van deze twee boeken.

Gerard Nienhuis is hoogleraar natuurkunde aan de Universiteit Leiden.